

- університет. Збірник наукових праць. Серія історія і географія. – Харків, 2002. – Вип. 9. – С. 90 – 96.
12. Шара Л. Формування та початковий етап діяльності Чернігівського міського самоврядування (1870 – 1874 рр.) // Сіверянський літопис. – 2005. – №5. – С.26 – 28.
 13. Юзов И. (Каблиц Иосиф). Политические воззрения староверов // Русская мысль. – 1880. – №1.
 14. Ершова О. П. Старообрядчество и власть. – М., 1999. – 202 с.
 15. Мельгунов С. Старообрядцы и свобода совести (исторический очерк). – М., 1907. – 48 с.
 16. Велихов Л. Сравнительная таблица русских политических партий (систематизация современных политических направлений). – СПб., 1906. – 1 с.
 17. Торгово–промышленная партия. Пояснительная записка к программе партии. – М., 1905. – 15 с.
 18. Государственная Дума. Значение Государственной Думы. – СПб., 1906. – 109 с.
 19. ЦДІА УК. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр.241. – Арк. 2.
 20. Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр.2411. – Арк. 58.
 21. Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр.577. – Арк. 1 – 6.
 22. Там само. – Спр. 909. – Арк. 1 – 4.
 23. Там само.– Спр. 1184. – Арк. 34 – 38.
 24. Там само. – Ф. 1111. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 1 – 6.
 25. Там само.– Спр. 79. – Арк. 1 – 2.
 26. Там само.– Спр. 5. – Арк. 1 – 4.
 27. Бурыйшкін П. А. Москва купеческая. – М., 1990. – 352 с.
 28. Гордон Макс. Опыт изучения еврейского финансового хозяйства в России. – Петроград, 1918. – 236 с.

Вікторія Качмала
(м. Київ)

ДЕМОГРАФІЧНІ ЗМІНИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Показана динаміка зростання чисельності лівобережного населення після 1897 р. і до початку Першої світової війни.

Показана динаміка росту количества левобережного населения после 1897 г. и до начала Первой мировой войны.

Проблеми демографії здавна привертали увагу дослідників. Вчені довели тісний зв'язок між зростанням чисельності населення і розвитком виробничих можливостей суспільства.

Демографія – це наука, що вивчає зміни населення, його кількість, статево-вікову структуру, народжуваність, природне зростання, національний та сімейний склади. У науковий обіг слово «демографія» вперше увів відомий французький учений А. Гайяр в 1855 р. у праці «Елементи людської статистики, або порівняльна демографія» [1. – С. 11].

За словами відомого німецького статиста Ернста Енгеля статистика є «дзеркальним відображенням дійсного стану речей у державі, є її свідомістю та совістю для кожної законодавчої та виконавчої дії. Вона супроводжує кожну людину від початку її народження по всьому шляху земного існування – відмічає її появу на світ, вступ до школи, подальше існування, рід заняття, місце проживання та інше. Вона залишає людину лише тоді, коли приходить кінець її життєвого шляху, підводячи підсумки» [2. – С.30]. Статистична наука життєво необхідна для держави. Вона дає змогу встановити “закони, що впливають на зростання чи зменшення народонаселення”, - відзначав у своїй праці «Статистика та її значення для сучасного суспільства» І. Гольдштейн в 1903 р. [3. – С.34].

У Полтавській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. працювали відомі земські статистики Г. Г. Ротмістров, А. В. Пешехонов, у Чернігівській – П. П. Червінський, В. Е. Вазар, О. С. Сем'яновський. Великий науковий та практичний внесок у статистику зробили відомі українські фахівці П. П. Чубинський, О. О. Русов, А. Ф. Щербина. Всі вони сприяли розвитку статистичної науки в Україні. Так, наприклад, П. П. Чубинський зібрав статистичний і етнографічний матеріал, який, на думку М. П. Драгоманова, був вартий європейського виміру. А відомого українського статистика О. О. Русова називали «батьком української статистики» [4. – С.19].

Перший Всеросійський перепис населення було проведено у 1897 р. з ініціативи відомого російського географа і статистика П. П. Семенова–Тяньшанського, який протягом двадцяти п'яти років до цього оббивав пороги канцелярій, переконуючи чиновників у необхідності його проведення. “Положение о первой общей переписи населения Российской империи” передбачало провести облік за 14 ознаками: прізвище, стать, вік, сімейний стан, належність до соціального стану, місце народження, віросповідання, рідна мова, письменність, заняття, ремесла тощо.

Згідно цього, абсолютна більшість населення України була сільськими мешканцями (4/5) [5. – С.28]. На Лівобережжі міське населення становило 246 тис. осіб (Полтавщина) та 210 тис. осіб (Чернігівщина), а сільське – відповідно 2 млн. 336,8 осіб та 1 млн. 448,1 осіб (за даними перепису на 1897 р.) По повітах міське населення Чернігівщини розподілялось таким чином:

Повіти	% міського населення
Чернігівський	23, 21
Борзнянський	8, 54
Глухівський	10, 23
Городянський	2, 81
Козелецький	3,80
Конотопський	11, 99
Кролевецький	12, 69
Новгород - Сіверський	6 ,28
Ніжинський	19, 03
Остерський	3, 53
Мглинський	5, 48
Новозибківський	10, 22
Стародубський	11, 97
Суразький	2, 15
Сосницький	4, 16

Основна частина мешканців Чернігівщини народилась і працювала на своїй землі, нікуди не мігруючи, тому рух населення в середині губернії неістотний. Люди жили за рахунок сільського господарства, мали додатковий прибуток у вільний від польових робіт час, в основному в холодну пору року – мисливство та рибальство (78, 8%). Промисловість та торгівля тісно зв'язані з сільським господарством, тому цікаво буде дізнатися чим займалася решта населення. Це видно із таблиці:

Заняття мешканців Чернігівщини

Промисли	кількість населення, що займаються промислами	% населення зайнятий в промислах
с/г, мисливство, рибальство	1 812 385	78, 87
промисловість добувна та обробна	213 194	9, 28
торгівля	77 794	3,39
служба у приватних осіб	71 605	3, 12
візники	14 263	0, 62
державні службовці	12 704	0,55
юристи, лікарі, вчителі	11 961	0,52
військові	5 629	0,24
інші	78 309	3, 41

В таблицю не ввійшли 538 352 осіб чоловічої та жіночої статі, які самостійно добували кошти на життя або отримували їх від держави – стипендії, пенсії, дотації [6. VIII].

Рівномірне та спокійне життя Чернігівщини не дуже приваблювало мешканців сусідніх регіонів, тому прибульців дуже мало. Із 66 124 немісцевих мешканців 42 116 були особи прибулі із сусідніх губерній, а саме: Мінської – 4 834; Могилевської – 12 541; Орловської – 5 187; Курської – 5 564; Полтавської – 8 240; Київської – 5 750 [7. XVIII].

Окрім селян, які склали левову частку населення Чернігівської губернії, там мешкали й інші верстви населення. Це ми побачимо із нижче наведеної таблиці:

Соціальний склад населення	по губернії(на 100 осіб) у %	в містах (на 100 осіб) у %	по повітах(на 100 осіб) у %
дворяни	1, 22	6, 08	0,73
духовенство	0, 49	1,36	0,41
почесні громадяни	0,39	1,14	0,31
купці	0,27	1,14	0,13
міщани	11, 55	1,74	7,11
селяни	85, 90	33,30	91,18
іноземні громадяни	0,03	0,14	0,02
інші	0,15	0,53	0,11

Значну частину населення склали українці, великий відсоток належав росіянам та євреям:

Повіти	Всього осіб	Українці	Росіяни	Євреї
Полтавський	227795	201949	12082	11624
Полтава	53703	30086	11035	10690
сільське населення	174092	171863	1047	934
Гадяцький	142806	138323	874	3435
Гадяч	7721	5625	201	1854
с.н.	135085	132698	673	1581
Зіньківський	140304	137579	736	1870
Зіньків	10443	8957	187	1261
с.н.	129861	128622	549	609
Золотоніський	227594	217466	2077	7668
Золотоноша	8739	5238	663	2765
с.н.	21855	212228	1414	4903
Кобеляцький	217875	212045	2122	3409
Кобеляки	10487	7708	564	2115

с.н.	207388	204337	1294	1558
Костянтиноградський	230310	198183	27146	2050
Костянтиноград	6455	4639	575	1099
с.н.	223855	193544	26571	951
Кременчуцький	244894	196636	13591	32122
Кременчук	63007	189980	12130	29577
с.н.	181887	6656	1461	2545
Градизький	181887	177656	1486	2520
Градизьк	9486	8302	52	1111
с.н.	172401	169354	1434	1409
Лохвицький	150985	144627	1382	4664
Лохвиця	8911	6071	333	2465
с. н.	142074	138556	1049	2199
Лубенський	136613	129784	1954	4554
Лубни	10097	5975	960	3001
с.н.	126516	123809	994	1553
Миргородський	157790	153214	1344	3066
Миргород	10037	8290	427	1248
с.н.	147753	144924	917	1818
Переяславський	185306	173779	1449	9815
Переяслав	14614	8348	468	5737
с.н.	170692	165431	981	4078
Пирятинський	163505	155632	1493	6132
Пирятин	8022	4462	286	3193
с.н.	155483	15170	1207	2939
Прилуцький	192502	182139	1860	8184
Прилуки	18532	11850	821	5719
с.н.	173970	170289	1039	2465
Роменський	186497	174298	3246	7832
Ромни	22510	20621	763	1126
с.н.	163987	153677	2483	6706
Хорольський	173375	162047	1649	9679
Хорол	7997	6521	307	1169
Разом по губернії	2778151	2717845	74491	118624

Отже, проаналізувавши дані перепису, бачимо, що населення Лівобережжя залишалося сільським, найбільший відсоток займають українці, за ними стоять євреї, які мешкають переважно у містах. Їх кількість по відношенню до загальної кількості населення складає 4,5%. Найбільша кількість їх в повітах Переяславському, Кобеляцькому, Миргородському. Звернемо увагу, що вони займалися переважно торгівлею, лихварством,

тримали шинки та працювали винокурами [8. – С.7]. Третє місце займали росіяни, однак і їх відсоток був зовсім незначний.

Після перепису 1897 р. було прийнято рішення – щорічно в кожній губернії в один і той самий час проводити новий перепис сільських господарств, щоб фіксувати зміни за прожитий період. На жаль, за браком коштів та малим штатом статистів проводити щорічно переписи населення не було можливості. Окремі дані знаходяться в ЦДІА України, звітах директорів народних училищ та відомостях жандармських управлінь. В 1910 р. проводився третій дворово- господарський перепис Полтавської губернії, матеріали якого були надруковані в 1914 р. Проаналізувавши всі дані, можемо говорити про те, що найбільших демографічних змін зазнали мешканці Полтавщини та Чернігівщини внаслідок впливу Столипінської аграрної реформи та тих нововведень в соціально-економічному житті, що відбувалися після цієї реформи. Селяни залишали землі, знаходили роботу на підприємствах, щоб якось прогодувати свої сім'ї. Так, робітники Полтавської губернії групувалися переважно на підприємствах по переробці сільськогосподарської продукції – зерна, цукрового буряку, тютюну. У 1908 р. на парових млинах губернії було зайнято 2000, на горілчаних заводах – понад 2200, на тютюнових фабриках – близько 200 і на цегельних заводах – понад 2500 робітників. За 1907–1913 рр. збільшилась кількість підприємств і робітників, що працювали на них, також і в Чернігівській губернії.

Губернії	Кількість робітників у 1908 році	Кількість робітників у 1913 році
Полтавська	9200	14814
Чернігівська	23520	27961

[9. – С. 52].

Крім цього, велика кількість населення почала шукати краще життя в інших губерніях Російської імперії. Серед основних причин міграцій виділяємо такі: 1) аграрна криза, внаслідок якої збідніли тисячі селян; 2) пошук додаткових засобів до існування; 3) неврожайні 1900 – 1902 р. та збільшення орендної плати за землю; 4) розшарування селянства, серед якого вагому роль відігравала заможна верхівка. Саме їм здавали в аренду або продавали свою землю збіднілі селяни [10. – С. 719]. На Полтавщині навесні 1902 р. розпочався голод, що охопив значну кількість сіл. У 1901 р. поряд з недородом зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля – основна їжа селянина, внаслідок чого вже на початку 1902 р. селяни залишилися без продовольства, а худоба без фуражу. Така сама картина спостерігалася і в 1908 – 1909 рр. [11. – С. 42].

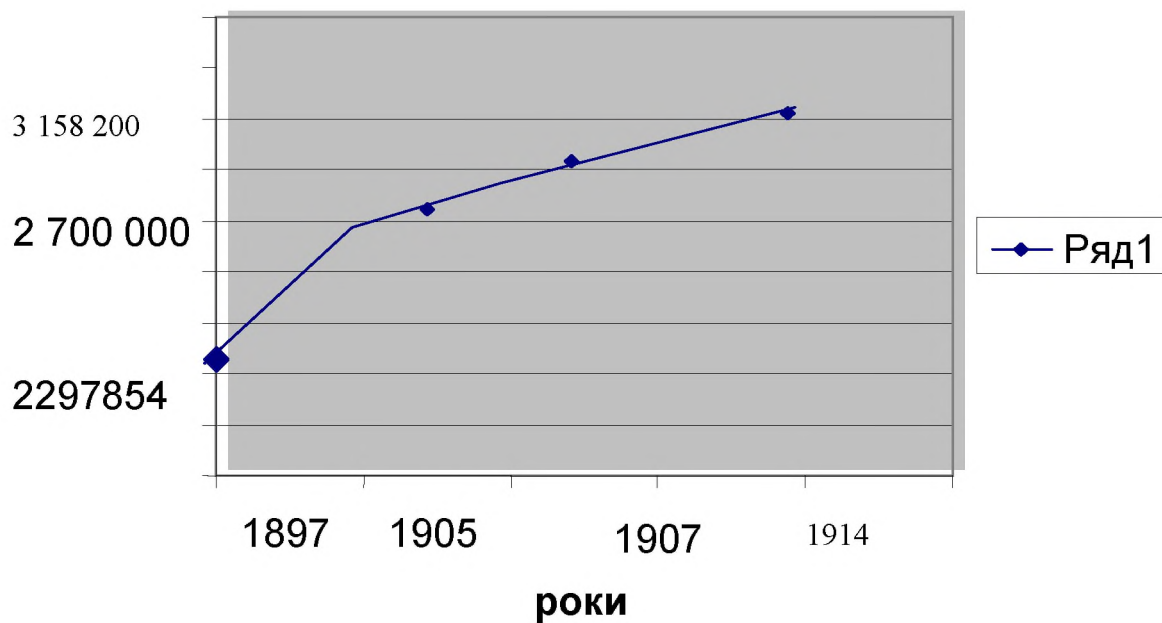
В 1896 – 1911 рр. з європейської частини Росії переселилося 328899 осіб. З Чернігівщини виїхало 246067 осіб, тобто вона дала 7,5% від всієї кількості переселенців. Вона стоїть на другому місці після Полтавської – 319096 осіб, де на 100 осіб припадає 9,7% переселенців [12.-С.1]. З 1906 р., коли було

оголошено заклик про переселення, кількість переселенців зростає ще більше. Було створено союз 5 губерній – Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської, Катеринославської – для надання допомоги від'їжджаючим до Сибіру та Приморського краю. Якщо вирахувати, що середній природній приріст населення Чернігівської губернії дорівнює 19,8 осіб, а Полтавської – 19,5 осіб на 1000[13.- С.18], то побачимо, що кількість переселенців була трохи нижчою за природний приріст, однак і це було досить суттєвим. На 1000 осіб сільського населення чоловічої та жіночої статі припадало переселенців: [14. –С.11].

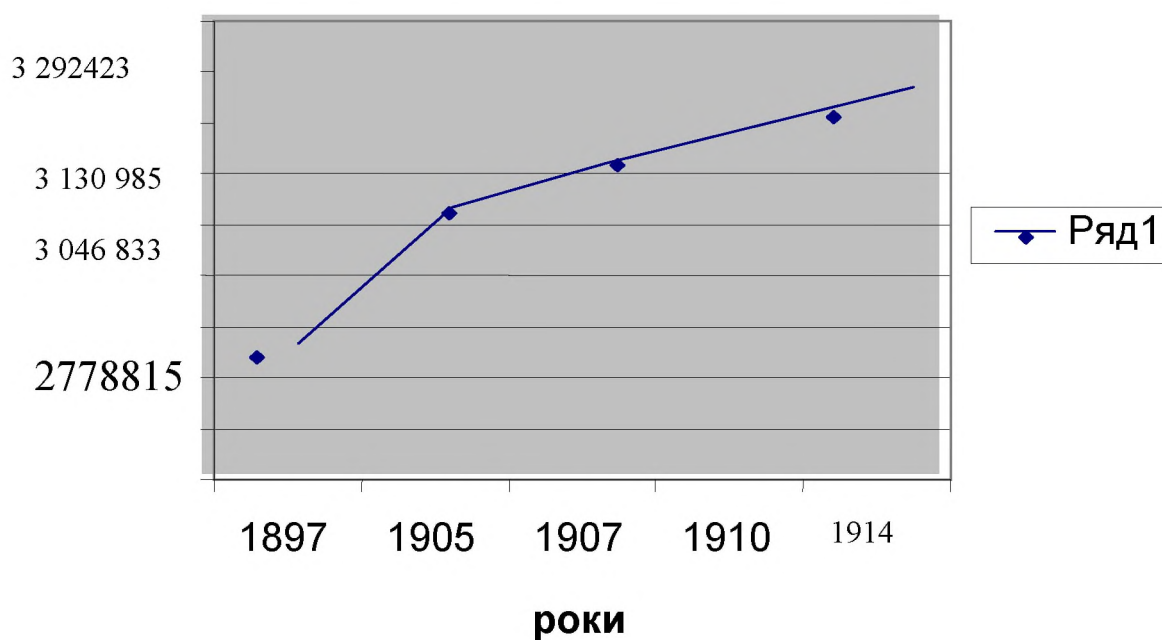
Повіти	1906р.	1907р.	1908р.	1909р.	1910 р.	1911р.	За 6 років
Суражський	13,6	59,2	27,9	10,7	3,7	5,1	19,2
Мглинський	5,2	32,7	12,6	9,7	5,1	2,1	11,2
Стародубський	3,1	12,7	20,2	13,1	4,0	3,0	9,3
Новозибківський	4,8	12,7	12,1	7,1	2,7	2,4	6,9
Глухівський	1,7	7,0	11,3	11,1	5,3	1,3	6,3
Новгородсіверський	2,6	18,5	28,6	14,2	5,8	3,4	12,2
Кролевецький	1,6	6,3	11,3	15,5	10,2	4,0	8,3
Сосницький	1,7	9,1	18,3	9,6	2,3	3,0	9,4
Городнянський	3,0	20,2	18,7	9,6	2,3	3,0	9,4
Чернігівський	1,9	30,8	24,3	7,2	3,1	2,2	11,4
Остерський	0,7	10,5	18,5	10,5	5,7	3,7	8,3
Козелецький	4,5	7,4	10,2	6,2	7,8	3,6	6,6
Ніжинський	2,6	9,9	13,1	9,1	3,4	1,8	6,7
Борзнянський	2,1	8,7	13,8	12,3	6,6	2,3	7,6
Конотопський	1,4	7,2	21,1	14,6	5,8	4,4	9,2
По губернії	3,6	17,9	17,8	10,8	4,9	3,1	9,7

Незважаючи на переселенський рух та інші соціальні негаразди, населення України з 1897 по 1914 р. не зменшувалось, а навпаки зросло із 21221789 до 28014867 осіб. Населення Полтавщини вже перед Першою світовою війною складало 3292,4 тис. осіб. Динаміка зростання населення прослідковується з наступного: в 1897р. на території Полтавської губернії мешкало – 2778150 осіб; в 1905р. – 3046833 осіб; в 1907 р. – 3130985 осіб [15. – С.138]; в 1914 – 3292423 осіб. Підсумувавши весь зібраний матеріал, можемо скласти графіки, які фіксують темпи зростання кількості населення в Полтавській і Чернігівській губерніях на початку ХХ ст.

Демографічні зміни в Полтавській губернії на початку ХХ століття

Демографічні зміни в Чернігівській губернії на початку ХХ століття

Населення Чернігівської губернії до 1914 р. зросло на 860 346 осіб [16. – С. 1]. Однак, ця цифра могла бути значно більшою, якби не ряд негативних чинників: міграційний рух, захист урядом не лише заможної верхівки села, а всього селянства. За переписом 1897 р. середній чисельний склад сім'ї в Полтавській та Чернігівських губерніях був однаковий – 5, 7 особи [17. – С.8]. Одружившись, діти створювали свої ім'ї і відокремлювалися від батьків [18. – С.48].

Селянство виживало завдяки природному відбору і високій народжуваності. Платне медичне обслуговування і важке економічне становища більшості селян робили лікарську допомогу недоступною для них, а відсутність охорони праці і важка робота спричиняли травматизм та нещасні випадки. Біднота не мала ні часу, ні можливості для навчання, бо вже у 8 – 10 років значній кількості селянських дітей доводилося йти в найми, а згодом на заробітки.

-
1. Романцов В. О. Українці на одвічних землях (XVIII – поч. XXI ст.). – К., 2005. –Т. II. – С.200.
 2. Гольдштейн І. Статистика та її значення для сучасного суспільства. СПб., – 1903. – С. 35.
 3. Там само.
 4. Нариси з історичної статистики України /під ред. Карпова В.І. – К, 1997. – С.152.
 5. Хоменко А. Населення України 1897 – 1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. – Харків, 1927. – 80 ст.
 6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи Черниговская губерния. Издание Центрального Статистического комитета Министерства Внутренних Дел. / ред. Н. А. Тройницкий. – СПб., 1905. – С. 341.
 7. Там само.
 8. Статистика еврейского населения Полтавской губернии со времен ее учреждения и о черте оседлости (Отгиск из 5 выпуска трудов Полтавской ученой Архивной комиссии). Полт. Электрич. Тип. Г. И. Маркевича. – К., 1908. – С. 14.
 9. Лось Ф. Є. Робітничий клас на Україні в 1907 – 1913 рр. – К., 1962. – С. 196.
 10. Хуторянин. – 1902. – 3 жовтня
 11. ЦДІА. України – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 368. – Ч. I.
 12. Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. По материалам Челябинского и Сызранского переселенческих пунктов. – Чернигов, 1913 г. – С. 95.
 13. Каблуков Н. А. Статистика (Теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения). – М., 1918. – С.320.

14. Деятельность Черниговского губернского земства по переселению за 1909 г. – Чернигов, 1910. – С. 228.
15. ЦДА України. – Ф. 322. – Оп. I. – Спр. 216 – 218.
16. Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. – Чернишов, 1913. – 95 с.
17. Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 янв. 1897 г. – СПб., 1905. – Ч. II. – 256 с.
18. Павлюк С.П., Горинь Г.Й., Кірчева Р.Ф. Українське народознавство. – Львів, 1994. – 150 с.

Ярослава Каташинська
(м. Київ)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ПРИВАТНИХ ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1929 РР.)

Досліджуються норми і правила забезпечення організаційної структури приватних торгівельних закладів у роки нової економічної політики.

Исследуются нормы и правила обеспечения организационной структуры частных торговых заведений в годы новой экономической политики.

Вивченню історії приватного підприємництва України в роки НЕПу присвячені роботи сучасних авторів: О. О. Сушка, К. В. Лобач, М. М. Олійника, Ю. П. Волосника, Л. Г. Шкодіної [1]. Питання ж нормативно-правового забезпечення організаційної структури приватних торгівельних закладів не було розглянуто з достатньою повнотою, що й обумовило необхідність більш детального та всебічного його вивчення.

Завданням дослідження є виявлення конкретно історичних форм приватної торгівлі України, визначення її особливостей, статусу та організаційного поширення.

Джерельну базу складають архівні матеріали та господарські документи, збірники постанов законодавчих органів радянської держави, а також періодичні видання часів НЕПу.

Приватна торгівля легально була знищена декретом 21 листопада 1918 р. [2]. Звичайно, хоч і в прихованому вигляді, організаційні форми приватної торгівлі існували навіть в роки “воєнного комунізму”, тобто у формі так званого мішочництва. Це видно, наприклад, з даних про те, що в 1918 – 1919 рр. із всього хліба, борошна і крупи, які споживалися міським населенням, більше половини постачалися не Наркомпродом, а мішочниками [3]. Представляючи дрібний тип роздрібної торгівлі, вона